

İslam Tarihinin Bir Parçası Olarak Altın Orda Tarihi

İlnur M. Mirgaleev*

Özet

Moğol seferleri sona erdikten ve Çengiz Han'ın imparatorluğunun yıkılışından sonra Altın Orda hanları bağımsız bir dış politika izlemeye başladılar. Kısa süre içerisinde de İslamiyet'i kabul ettiler. İslamiyet, yalnızca şehir halkı arasında değil, Altın Orda'nın göçebe halkı arasında da hızla yayılmaya başladı. Müslüman Berke'nin hâkimiyetinden sonra da İslamlaşma süreci durmadı. Yazılı kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Altın Orda'ya gelen Müslüman ilim adamları da İslamiyet'i yaymakla meşgul oldular. Söz konusu Müslüman din adamları, Sufilerle de bağlantılıydılar. Sufi tarikatları ilk günden itibaren aktif faaliyetlerde bulundular ve Altın Orda tarihini kendi bakış açılarıyla kaleme aldılar. Ötemiş Hacı ve Abdulgaffar Kırımî gibi Türk Tatar kaynakları da Cuciogullarının İslamlaştırılmış tarihini ele almaktadırlar. Bunlarda daha çok Berke ve Muhammed Özbek gibi Müslüman hanların tarihi üzerinde durulmaktadır. Müslüman bilim adamları Çengizî devletlerde daha XIII. yüzyılın başında misyonerlik faaliyetlerde bulunmaya başladılar. Harezmşah Devleti'nin Bağdat Halifeliği ile ilişkileri Müslümanların daha sonra Moğollara yaklaşımını da etkiledi. İbnü'l-Esir'in de aktardığı gibi Bağdat Halifesi, Çengiz Han ile gizlice yazıştı. Aynı şekilde kaynaklarda Cuci'nin de halife ile bağlantısı vardı. Berke ise kardeşi Batu'dan Hülagü'nün Bağdat halifesine karşı gerçekleştirdiği seferi durdurmasını istedi. Bunu isterken de Cuciogulları ile halife arasındaki bağa atıfta bulundu. Dinin gerçek yayıcıları olarak Müslüman misyonerler kendi faaliyetlerini pek afişe etmediler. Bize göre Altın Orda topraklarındaki kalenderler hakkında bugüne kadar pek bilgi sahibi olmamızın sebebi de buydu. Ebu Bekir Kalender'in Kalendernâmesinin ilim dünyasına kazandırılması ise bu konuyu aydınlatmaktadır. Kısa sürede Müslümanlar, Altın Orda'nın hâkim eliti arasında yer aldı ve hanın iktidarının dayanağı oldu. Özbek Han'ın oğlu Canibek İslam geleneği çerçevesinde yetiştirildi. Altın Orda hanlarının hayatlarının tasvirlerinde İslam tarihi ve meşhur Müslüman karakterlerle paralellikler kurulmaktadır. Canibek, doğuştan Müslüman adı taşıyordu: Sultan Mahmud Canibek. Abdulgaffar Kırımî, Canibek'in adil oluşu ve kararlılığı ile tanınan ikinci halife Ömer

* Dr., Şehabeddin Mercanî Tarih Enstitüsü, Kazan/TATARİSTAN, dilynur1976@mail.ru, DOI: 10.37879/9789751756435.2023.13

el-Faruk ile kıyaslandığını yazmaktadır. Yine İslamiyet'in zuhurunun ilk sıraları ile Altın Orda hanlarının ilk dönemleri arasında da paraleller kurulmaktadır. Bunlarda Berke Han Hz. Ebu Bekir'e, Canibek Han ise Hz. Ömer'e benzetilmektedir. Tüm bunlar Sufi çevrelerinin Altın Orda'nın İslamlaştırılmış tarihini nasıl oluşturduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Altın Orda Devleti, İslamlaşma, Cuciogulları, Ebu Bekir Kalender.

The History of the Golden Horde State as a Part of Islamic History

Abstract

The khans of Golden Horde started to follow an independent foreign policy after the end of Mongolian expeditions and collapse of the Empire of Chingis Khan. In a very short period, they accepted Islam. Islam started to spread not only among the urban population, but among the rural nomadic population very quickly. Islamization process did not stop after Muslim Berke Khan government. Even the Muslim scholars coming to Golden Horde engaged in the spread of Islam according to the written sources. Those Muslim scholars had connections with Sufis. Sufi orders have been active from the first day onwards and they wrote the history of Golden Horde from their own perspective. The Turkish Tatarian sources as Ötemiş Hacı and Abdulgaffar Kırmı treated the Islamicated history of Son of Juchi. Both pieces discussed densely the history of Muslim khans as Berke and Muhammed Özbek. The Muslim scholars started to carry out missionary activities in the Chingissid States even at the beginning of the XIIIth century. The relationships of Khwarazmian Empire with the Caliphate in Baghdad did impact later the Muslims' approach to Mongolians. As İbn Esir also wrote, the Caliph in Baghdad secretly corresponded with Chingis Khan. In the same manner, Cuci had connection to Caliph according to the sources. Berke requested from his brother Batu that Hulagu stopped his expediton towards Baghdad caliph. While requesting this, he referred to the tie between Caliph and Son of Juchi.

The Muslim missionaries did not express their own activities as the real spreaders of religion. We think that this is the reason why we do not have many information on the qalandars within the Golden Horde territories. The publication of Ebu Bekir Kalender's Kalendernâme enlightens this issue. The Muslims became in short time dominant elite of the Golden Horde and base of the power of khan. Canibek, son of Uzbek Khan, was raised up according to the Islamic tradition. In the description of the lifes of khans of Golden Horde, some parallels to the famous Muslim characters were constructed. Canibek carried Muslim names innately: Sultan Mahmud Canibek.

Abdulgaffar Kırmî noted that Canibek had been compared to the Second Caliph Omer el-Faruk due to his justness and decisiveness. Again, some parallels with the first secrets of the emergence of Islam and the first periods of the khans of Golden Horde have been set up in which Berke Khan was associated to Abu Bakr; Canibek Khan to Omer. All of these clarify how the Sufi circles constructed the Islamized history of the Golden Horde.

Keywords: Golden Horde, Islamization, Son of Juchi, Ebu Bekir Kalender.

İslam Tarihinin Bir Parçası Olarak Altın Orda Tarihi

Altın Orda'da İslamiyet'in yayılması konusunda gerek Rusya'da gerekse de yurt dışında birkaç önemli çalışma yapılmıştır.¹ Rusça araştırmaların bir kısmı, İngilizce çalışmalardan farklı olarak İslamlaşma sürecini arkeoloji ve nümismatik verilere dayanılarak ele almaktadır.²

Arkeoloji verilerinden İslamlaşma sürecinin XIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren son derece aktif bir şekilde ve aralıksız olarak geliştiği görülmektedir. Daha ilk Altın Orda hükümdarları çok sayıda şehir inşasına başladılar. Bu şehirlerin neredeyse hepsi baştan beri Müslüman nüfusa sahipti ve şehirler de Orta Asya, Anadolu, Yakın Doğu İslam geleneklerine göre inşa edilmişti.

İslamlaşma süreci yalnızca yerleşik nüfusu kapsamadı. Şüphesiz şehirlerde İslamiyet çok daha hızlı bir şekilde yayıldı. Ancak Altın Orda'nın bozkır nüfusu da İslamiyet ile çok erken tarihlerde tanıştı. Berke Han'dan sonraki hükümdarlar, Müslüman olmasalar da onların döneminde de İslamlaşma süreci hiç durmadı. Yazılı kaynaklardan anlaşılacağı üzere Altın Orda'ya gelip yerleşen Müslüman bilim adamları da İslamiyet'i yaymakla uğraştılar. İlk şeyhlerin adları kaynaklarda zikredilmektedir: Şeyh Seyfeddin el-Harezmi, Şeyh Meciddin Şirvanî, Şeyh Nacibeddin (Baba Tükles), Şeyh Ahmed, Şeyh Hasan Gürganî, Şeyh Muhammed İlle.

1 De Weese Devin, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania 1994.

2 D. V. Vasilyev, *İslam v Zolotoy Orde: İstoriko-Arheologičeskoe İssledovanie*, İzdatelskiy Dom Astrahanskiy Universitet, Astrahan 2007; P. N. Petrov-K. Z. Uskenbay, "Voprosi İslamizatsii Ulusa Cuçidov i Veropovedanie Hana Toktu (690/1291-712/1312-1313)", *Voprosi İstorii i Arheologii Zapadnogo Kazahstana*, No. 1, Uralsk 2010, s. 10-54.

Yine bazı şecerelerden Batu Han döneminde İslamiyet'i yaymak amacıyla yeni coğrafyaya gelen bazı kimselerin Erzurum menşeli³ olduğu anlaşılmaktadır. Görüşümüze göre bunların ortaya çıkması, Batu'nun hâkimiyet yıllarıyla ilgiliydi.

Bize göre daha ilk Müslüman misyonerler Sufilerle bağlantılıydı. Bunun birkaç sebebi vardır. İlk olarak Sufiler, hayatlarını İslamiyet'i yayma işine bağlayan kimselerdi ve dini yaymak uğruna her şeylerini feda etmeye hazırdılar. İkinci olarak daha erken tarihteki Sufi tarikatları dahi kendi cemaat ve imamlarına, şeyhlerine sahiptiler. Birbirlerine dayanarak çok daha ciddi sonuçlar elde etmek mümkündü. Örneğin Özbek Han zamanında İslamiyet, devletin resmî dini hâline geldiğinde Müslümanlar, merkezî iktidarın temel dayanağı hâline geldiler.

Sufi tarikatları ilk günden itibaren çok aktif faaliyetlerde bulunup Altın Orda tarihini nasıl gördüklerinin resmini de kaydediyorlardı. Ötemiş Hacı ve Abdulgaffar Kırımî gibi Türk-Tatar kaynaklarında anlatılan tarih de Cuci Ulusu'nun Müslümanlaştırılmış tarihidir. Burada tarih, Berke ve Özbek gibi Müslüman hanların etrafında gerçekleşmekte, şeyhlerin rolü belirtilmektedir. Özellikle Berke Han dönemine vurgu yapılmaktadır. Arkeolojik verilerden de anlaşılacağı üzere daha sonraki tarihlerde de İslamlaşma süreci kesintiye uğramadı. Hâlbuki Özbek Han'a kadarki dönemde hanların hepsi Müslüman değildi. Ayrıca iktidar da Müslümanların geleneğinde olduğu gibi babadan oğula geçmiyor, ailenin en yaşlı üyesine geçiyordu. Nitekim adı geçen Türk-Tatar kaynaklarında Berke'den sonra ikinci "kutsal" hükümdar olarak Mengü-Timur ile Tula-Buka değil, Özbek Han kabul edilmektedir.

Gerçekten de Özbek Han dönemi, Altın Orda'da halk arasında İslamiyet'in hızla yayıldığı bir dönemdi. Şehirler, camiler, medreseler inşa edildi. Altın Orda'dan Eski Kırım'daki Özbek Han Camii ve Medresesi ile Bulgar'daki Cuma Camii hâlâ ayakta. Aşağı İdil Boyu'ndaki şehirler harap olduğundan dolayı bu örnekleri devam ettirmek mümkün değildir.⁴

Arkeologlar, Aşağı İdil boyunda da çok sayıda dinî yapının ve mezarın varlığını ortaya koymaktadır. Müslüman şeyhler misyonerlik faaliyetlerini aktif şekilde yürütüyor, öğrenciler yetiştiriyor, kendi tarikatlarını genişletiyorlardı. Altın Orda döneminde Peygamber ile Ebû Bekir, Ömer ve Ali gibi meşhur sahabelerin şecereleri yayılmaya başlandı. Şüphesiz Altın Orda'da bu işi yapanlar, burada İslamiyet'i yayan şeyhler idi.

3 M. İ. Ahmetcanov, *Tatar Şecerelere*, Tatar. Kit. Neşr., Kazan 1995, s. 22.

4 Ayrıntılı bilgi için bk. E. D. Zilivinskaya, *Arhitektura Zolotoy Ordı*, Çast I, Kultovoe Zodçestvo: Monografiya, Oteçestvo, Kazan 2014.

Son bir yılda *Kalendernâme* adlı eseri bilim dünyasına kazandırdık.⁵ Altın Orda'da yazılan bu muazzam eser, İslamiyet'in yayılması meselesi dâhil olmak üzere Altın Orda tarihine dair çok sayıda yeni bilgi vermektedir. Buradaki bilgiler ayrıca şeyhlerin ne kadar derin bilgi sahibi olduğunu ortaya koymaktadır. *Kalendernâme* veya *Kalenderiya*,⁶ 800 yapraktan oluşan ve iyi korunan bir el yazmasıdır.⁷ Bu eser, beş ciltten oluşmakta ve her bir cilt Allah'ın varlığı, Peygamber ve ilk dört halife ile ilgili anlatımla başlamaktadır. Müellifinin belirttiği gibi ilk dört cilt, Özbek Han zamanında, beşinci cilt ise Canibek Han zamanında yazılmıştır. Kaynağın dili, Farsçadır. O dönemin Sufi edebiyatı için bu son derece normaldir. Eserin müellifi Ebû Bekir, Altın Orda'ya göçünü şöyle açıklamaktadır: “*Kalender Kırm'a irşad sebebiyle gitti.*” Ebû Bekir kendi “yaran”larını, yani öğrenci taraftarlarını da zikretmektedir. Hiç şüphesiz *Kalenderî Tarikatı*'nın faaliyetleri, Ebû Bekir'in kendisinin faaliyetleri ve çalışması Altın Orda'da İslamiyet'in yayılmasında önemli rol oynadı.

Türk-Tatar kaynaklarına göre Özbek Han'ın kendisi de Seyid Ata'nın etkisiyle İslamiyet'i kabul etti. Seyid Ata ise Yesevî Tarikatı ile bağlantılı olan Arslan Zengi Ata'nın taraftarı idi. Anadolu şeyhleri de Altın Orda'ya davet edilenler arasındaydı. Bununla birlikte onların faaliyetleri, daha çok Berke Han dönemi ile bağlantılıydı.

Öyle anlaşılmaktadır ki *Kalenderiya*, metni anlayabilecek bilgiye sahip kimseler için yazılmıştı. Bundan dolayıdır ki *Kalenderiya*, okul kitabına benzemektedir. Eserin yazarı yeterince tanınan biriydi. İbn Battuta da Ahmet Eflâkî de eserlerinde ondan

5 Bk. Abu Bakr Kalandar, “Kalandar-name”, Glava 1, ‘Edinobojie’, per. s. Persidskogo M. P. İsmagilova, kommentarii D. A. Şagavieva, *Žolotoordnskoje Obozrenie*, 2, 2014, s. 243-252; Abu Bakr Kalandar, “Kalandar-name”, Glava 2, ‘Voshvalenie i Blagoslovenie Muhammada Mustafi (SAS)’, per. s. Persidskogo M. P. İsmagilova, kommentarii D. A. Şagavieva, *Žolotoordnskoje Obozrenie*, 3, 2014, s. 207-214; Abu Bakr Kalandar, “Kalandar-name”, Glava 3, ‘Voshvalenie Abu Bakra, Povelitelya Pravovernih, Da Budet Dovolen İm Allah’, M. P. İsmagilova, kommentarii D. A. Şagavieva, *Žolotoordnskoje Obozrenie*, 4, 2014, s. 198-207; Abu Bakr Kalandar, “Kalandar-name”, Glava 4, ‘Voshvaleni Umara, Povelitelya Pravovernih, Da Budet Dovolen İm Allah’, M. P. İsmagilova, kommentarii D. A. Şagavieva, *Žolotoordnskoje Obozrenie*, 1, 2015, s. 171-177; Abu Bakr Kalandar, “Kalandar-name”, Glava 5, ‘Voshvalenie Usmana, Povelitelya Pravovernih, Da Budet Dovolen İm Allah’, M. P. İsmagilova, kommentarii D. A. Şagavieva, *Žolotoordnskoje Obozrenie*, 2, 2015, s. 187-196.

6 El yazmasının başında büyük harflerle “Kalenderiya” yazılıdır. *Kalendernâme* yazıtı ise daha küçük kalmaktadır. Ancak metinde müellif *Kalendernâme* adını kullanmaktadır.

7 Bk. Abu Bakr Kalandar Rumi, *Kalandar-name*, Faksimile, Podgotovka k İzdaniü k.i.n. İ. M. Mirgaleev, İstitut İstorii İmenno Ş. Marcani AN RT, Kazan 2015.

bahsetmektedirler.⁸ Ebû Bekir Kalender, Altın Orda'da da devlet dini hâline gelen İslamiyet'i aktif olarak yayanlardan biriydi.

Müslüman bilim adamları, Çengizoğullarının kurdukları devletlerde misyonerlik faaliyetlerine çok erken bir tarihte, XIII. yüzyılın başlarında başladılar. Harezmsâh Devleti'nin Bağdat Halifeliği ile mücadelesi, daha sonra Müslümanların Moğollara yaklaşımını da etkiledi. İbnü'l-Esîr'in yazdıklarına göre Bağdat halifesi, Çengiz Han ile bağlantı kurmuştu. Başka kaynaklarda Cuci'nin de halife ile iletişim içerisinde olduğu yazılmaktadır. Nitekim Berke Han, kardeşi Batu'dan Hülagü'nün Bağdat seferini durdurmasını istemekte ve halife ile Cucioğulları arasında yakın bağın olduğunu belirtmektedir. Yine Çengiz Han'ın Hârizm'e gönderdiği heyette de Müslümanlar vardı.

Moğolların İslam dünyasının bir kısmıyla savaşması, Müslümanların eserlerinde Moğol seferlerinin kıyametin habercisi olarak değerlendirilmesine yol açtı. Hâlbuki Müslümanların bir kısmı, Moğollarla iş birliği yaptı. Nispeten kısa bir süre sonra Çengizoğullarının kurduğu üç ulus, Müslüman oldu. Bizzat Çengiz Han'ın temellerini attığı halife ile bağlantı ise Cuci Ulusu tarafından devam ettirildi. Kubilay'ın Cucioğullarının desteklediği Arık Boğa ile mücadelesi sırasında Yuan İmparatorluğu'nda Müslümanlara baskı uygulanması, İlhanlıların Müslüman İran'da Hristiyanları desteklemesi, tüm bunlar Cucioğullarının halife ile siyasi bağlara sahip olduğuna ve dış politikalarının temelinde İslam meselesinin devamlı yer aldığına işaret etmektedir. Müslüman din adamları, misyonerlik faaliyetlerini Çengizoğulları eli arasında da yürüttüler ve en önemli neticeleri de Cuci Ulusu'nda aldılar.

Altın Orda'da dinî durumu araştıran tarihçiler hangi tarikatın baş rolde olduğu sorusunu bir türlü tam olarak cevaplandıramadılar. *Kalendernâme*'nin bu açıdan araştırılması, Yeseviye ve Kalenderiye tarikatları olduğunu ortaya koymaktadır. Daha Çengiz Han döneminde onlar, Tatarları İslamiyet'e davet etmişlerdir. Ebû Bekir'in eserinde “Çengiz Han Destanı ve Şeyh Muhammed İlle'nin Ona Öğütü” adlı başlık vardır. Bu kısımda Şeyh Muhammed İlle'nin zor durum ve karşılaştığı tehlikelere rağmen Çengiz Han'ın yanına gidip ona “gerçek yolu” göstermeye çalıştığı anlatılmaktadır. Çengiz Han etrafına çok sayıda Müslüman da topladı ve onların sayısı hiç de az değildi. Çengiz Han'ın farklı dinlerle

8 Ebu Abdullah Muhammed ibn Battut Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. ve not. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000; Ahmed Eflâki, *Ariflerin Menkabeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2012.

ilgilendiği bilinmektedir. Bunlar arasında şüphesiz İslam da vardı. Bize göre Şeyh Muhammed İlle, Bağdat halifesi ile bir şekilde bağlantılıydı ve Çengiz Han ile halife arasındaki bağ onun aracılığıyla kurulmuştu.

Sonraki asırlarda, Çengizoğullarının hüküm sürdüğü yıllarda, Çengizoğullarının yanında da böyle şeyhlerin olduğu, onların hükümdarların görüşlerine önem verdikleri bir güç hâline geldikleri anlaşılmaktadır. Bu husus, din adamlarının otoritesi açısından da önemliydi. Ayrıca bu husus, Çengizoğullarının başta Müslüman olmamasına rağmen daha kendi etraflarında Müslüman din adamlarını bulundurduklarını, onları dinlediklerini ve onlarla istişare ettiklerini göstermektedir.

Görüşümüze göre Canibek ve Berdibek gibi hanların yanında adları geçen atalıklar da şeyhlerdi. Atalıklar her ne kadar Çengizoğullarına devlet yönetimi ile ilgili terbiye verse de burada Sufi dünyasındaki silsile prensibi söz konusuydu (Türkçe Ata, Farsça Pir). “Atalık” teriminin kendisi de Anadolu ile bağlantılı olduğunun dolaylı bir kanıtıdır. Kalenderiye Tarikatı’nın taraftarlarının Altın Orda’da atalık olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Kalenderiye adlı eser, tarikat üyeleri ve misyonerlik faaliyetleriyle uğraşan kimseler için yazılmıştı. Ebû Bekir, eserinde kendisini yalnızca konunun uzmanlarının anlayacağını belirtmektedir. Kalenderlere gelince, burada Anadolu ile bağlantılı olan ilk kalenderler söz konusudur. Bu insanlar, İslamiyet ile ilgili iyi düzeyde bilgi sahibi oldukları gibi hayatlarını da İslamiyet’in yayılmasına adanmışlardı. Bundan dolayı kalender adı, Sufi adının eş anlamlısı hâline geldi. Diğer tarikatlardan farklı olarak onların sayısı fazla değildi. Bir başka farkları da onların en başta hükümdarlara seslenmeleridir. Bu nedenle kendi faaliyetlerini gizli yürütüyorlardı. Ancak Özbek ve Canibek hanların yanındaydılar. Belki de onların ilk temsilcileri daha Berke Han zamanında Berke Han tarafından Bizans esaretinden kurtarılan Selçuklu sultanının yanında da vardı. Kaldı ki Berke’nin kendisi de Selçuklu Hanedanı’ndan biriyle evliydi. Bilindiği gibi Berke Han, Anadolu’dan gelen din adamlarını Dobruca, günümüz Moldova ve Romanya (Eflak)’nın da içerisinde yer aldığı Karadeniz Yanı ile Kırım’a yerleştirdi.

Ebû Bekir Kalender ile ilgili bilgi veren Ahmet Eflâkî, onun babasının Özbek Han’ın yakınında bulunan Müslüman bir bilim adamı olduğunu ve babasının ona miras olarak büyük mallarla büyük bir kütüphane bıraktığını yazmaktadır. Eflakî’nin adı, onun Berke Han’ın Anadolu’lu din adamlarını yerleştirdiği Altın Orda’nın batı bölgelerinden olduğuna işaret etmektedir. Romanya’nın Tatar

Türkçesindeki adı, Eflak'tır. Muhtemelen Ahmet Eflâkî'nin babası, Altın Orda'nın batı uluslarında -İsakçi, Yeni Şehir ve özellikle de Babasaltuk'ta- misyonerlik faaliyetleri yürütmüş ve Özbek Han'ın iktidarı ele geçirmesiyle de İslamlaştırma siyasetinin en önemli dayanağı hâline gelmiştir.

Dini yayan gerçek din adamları olarak Müslüman misyonerler faaliyetlerini pek afişe etmiyorlardı. Şimdiye kadar Altın Orda topraklarındaki kalenderlerle ilgili fazla bilgi sahibi olmamızın sebebi de budur. *Kalendernâme*'nin bilim adamlarının istifadesine sunulmasıyla onların faaliyetleri ile ilgili önemli bilgiler ortaya çıkmış oldu.

Kalenderlerin faaliyetlerini pek afişe etmemelerine rağmen kalenderlerin de diğer tarikatların da kendi "tarihlerini" yarattıkları, kendi çevrelerini oluşturdukları ve Tatar hanlarının tarihini kendilerine göre kaleme aldıkları anlaşılmaktadır. Tatarların hanı Berke ile Özbek'in kâfir Tatarları İslamiyet ile tanıştırdıklarına dair bilgi,⁹ şahsileştirilen tarihten bahsetmemize neden olmaktadır. Belli hükümdarları İslamiyet ile tanıştıran ve böylece tüm halkı Müslümanlaştıran şeyhlerin faaliyetlerinin de dinin kendisinin açıklanması da daha kolaydı. Bu da şeyhlerin otoritesinin taraftarlarının nezdinde artmasını sağlıyordu.

Diğer taraftan çok renkli dinî hayattan bahsetmek gerekmektedir. Berke Han da Özbek Han da Altın Orda'da başta Katolikler olmak üzere diğer tüm dinlerin temsilcilerine misyonerlik faaliyetlerini yürütmelerine izin vermişlerdir. Ancak Müslümanlaştırılmış tarihin başka versiyonu yoktu. Onlar için Berke, Özbek, Canibek gibi hanlar, gerçek Müslüman hükümdarlar olup İslamiyet'i yaymakla da meşgul olmuşlardır. Ancak burada dikkat çekmek istediğim husus, hanların İslamiyet'i belirli şeyhlerin taraftarı olarak yaymalarıdır. Yani hanlar da tarikat zincirinin birer halkasıydılar. Bu da bu tür tarihlerin, tarikat temsilcileri tarafından yaratıldığını göstermektedir.

Kalenderler, iktidar ile yakın iş birliği içerisindeydiler. Bundan dolayı onlar kendi tarikatlarını kurmadılar, daha sonraki tarikatlar gibi kendi ayin ve başka özellikler ortaya atmadılar. Onlar hükümdarlara yanaştılar ve onların dayanağı oldular. Altın Orda hanları, Müslüman olmayanlar dahil, onlara güveniyorlardı. Zira onlar, iktidara hizmet ediyor, iktidar kültürünü savunuyorlardı.¹⁰ Daha Berke Han

9 Abdulgaffar Kırmı, *Umdet al-Ahbar*, Kniga 1: Transkripsiya, Faksimile. Seriya "Yazma Miras", Pismennoe Nasledie, Textual Heritage, Vıpusk 1, transkripsiya Derya Derin Paşaoğlu, otv. Redaktor İ. M. Mirgaleev, İnstitut İstorii İmenno Ş. Marcani AN RT 2014, s. 67, 76.

10 Daha sonra Kalenderlerin nereye gittiği ve kaynaklarda neden zikredilmediği meseleleri ise bu konuda araştırmaların devam ettirilmesini gerektirmektedir.

zamanında Altın Orda topraklarına gelen şeyhler birden yok olmadılar. Onlar Tokta Han'ın oğlu Özbek'i iktidara hazırladılar. Bu da şüphesiz yalnızca han ve ailesinin müsaadesiyle mümkün olabilirdi. P. N. Petrov ile K. Z. Uskenbay, nümismatik kaynaklara dayanarak Tokta Han'ın hâkimiyetinin sonunda İslamiyet'i kabul ettiği sonucuna vardılar.¹¹ Batu Han'ın, hatta Cuci Han'ın İslamiyet'i kabul ettiğine dair söylentiler de şüphesiz tarikatların taraftarları arasında yayıldı. Belki de bunlar tamamen temelsiz değildi. Çünkü ilk şeyhler baştan itibaren hanedanın yakınında bulunarak hükümdarların dayanağı oldular. Çengizogulları da onlara iyi davrandı, misyonerlik faaliyetlerini yürütmelerine müsaade etti. Bundan nedenle Cuci ile Batu'nun da gizlice İslamiyet'i kabul ettiklerine dair söylentiler yayıldı.

Tarikat üyeleri, kendilerini İslamiyet'i yayma işine verdiler, kendilerine dünya mallarından bir şey istemediler, hüküm süren hanedanlığa hizmet etmeyi de görev olarak addettiler. Şüphesiz bu yaklaşım, Cucioğullarının işine geliyordu. Bozkır geleneklerinden vazgeçilmesi ve İslam hukukunun pekişmesi de bu hususla açıklanmaktadır. Bununla birlikte halkın tepkisini çekmemek için radikal değişiklikler olmadı. Ancak Tokta Han'ın ölümünden sonra yaşanan ilk ciddi kriz sırasında Cuci Hanedanı'nın dayanağını Müslümanlar oluşturdu. Benzer durumların tekrar yaşanmaması için ise Özbek Han yönetim sisteminde değişikliklere gitti, reformlar yaptı. Berke Han'ın çocukları olsaydı iktidar belki de daha o zamandan itibaren babadan oğula geçmeye başlayabilirdi. Tokta'nın oğlu ile sorun yaşandı. Özbek'in adaylığını ise Müslüman gruplar ortaya attı. Şüphesiz Müslüman olmayan Cucioğullarından birini de tahta çıkartmak istediler. Ancak galip gelen Özbek Han oldu. Cuci soyundan gelen farklı aileler bundan dolayı mı yok olmuştu? Reşidüddin'in *Şuab-ı Pencgane*'sine göre Cuci'nin en az 15 oğlu vardı.¹² Daha sonra ancak üçünün soyundan gelenler hayatta kaldı.

Özbek Han tahta çıkmadan önce Cucioğullarının iktidarı tehlikedeydi. Uygur kökenli Bacar Tokboğa, tahtı ele geçirip Cucioğullarının hâkimiyetine son vermek ve kendi hanedanının hâkimiyetini başlatmak istiyordu. Ancak Özbek Han, onu ortadan kaldırmayı başardı. Müslümanların Cucioğullarına desteği, İslamiyet'in konumunu pekiştirdi. Ötemiş Hacı'nın *Çengiznâme*'si gibi Cucioğulları tarihçilik geleneğinde kaleme alınan eserlerde Özbek Han'ın Cucioğullarının bir kısmını

11 P. N. Petrov-K. Z. Uskenbay, "Voprosi İslamizatsii Ulusa Cuçidov i Verospovedanie Hana Tokta (690/1291-712/1312-1313)", *Voprosi İstorii i Arheologii Zapadnogo Kazahstana*, No. 1, Uralsk 2010, s. 10-54.

12 İ. M. Mirgaleev, "'Şuab-i Pancgaha' Reşid ad-dina: Perspektivi İzuçeniya", *Zolotoordinskoe Obozrenie*, 1, 2013, s. 60.

“kara kişi”ye karşı çıkmamalarından dolayı cezalandırdığı ve onları Kıyatların idaresine verdiği yazılmaktadır. Özbek Han’ın taraftarları şunu dile getirmişti: “*Bu tarihten itibaren kara kişilerin tahta çıkmasına son verilecektir!*”¹³

Özbek Han da tüm dünyadan Müslüman bilim adamlarını davet etti. Ancak ilk şeyhler Berke Han’ın adıyla bağlantılıydı. Dolayısıyla İslamiyet’in yayılması siyasetini Berke Han ve sonrasındaki hükümdarlarla başlatmak gerekmektedir. Özbek Han dönemi, Altın Orda’nın İslamlaşma sürecinin son halkasıydı. Sonraki hükümdarlar -Canıber ve Berdibek- atalıklar tarafından yetiştirildi. İktidar babadan oğula geçmeye başladı, İslamiyet resmî devlet dini oldu.

Abdulgaffar Kırımı’nın *Umdetü’l-Ahbar* adlı eserindeki aşağıdaki pasaj, Berke Han’ın tahta çıkış tarihinin Müslümanlaştırılmış versiyonu için iyi bir örnek teşkil etmektedir:

“Cuci Han’ın oğlu Berke, Allah’ın da yardımıyla Müslümandı. Hz. Muhammed’in dinine mensup biriyle nerede karşılaşsa karşılaşsın onlarla arkadaş oluyor, pagan Tatarlardan nefret ediyordu. Bundan dolayı onun akrabaları ve devlet adamları onu deli olarak kabul ettiler, onu görmek istemediler, kendilerinden uzaklaştırdılar. Bunun üzerine o, Sığnak Vilayeti taraflarına gidip yerleşti ve büyük bilim adamı ve saygın hazret Şeyh Seyfeddin el-Harezmi’nin yanına sığındı. Dua ve bilimle uğraşmaya, Allahu Teâlâ’yı tanımaya başladı. Allah’ın da yardımıyla şeyh ve keramet sahibi oldu. Moğol ordusu onu unuttu ve neyle uğraştığından bihaberdi. Bu arada İdil padişahı öldü ve Hülagü’yü tahta davet etmek istediler. Tüm şeyhlerin başkanı Berke Han’a başvurarak şunları söyledi: “Ulu tahtı ellerinde bulunduran ulu atalarının Sayın torunu, bu taht şimdi sahipsiz kaldı. Şimdi işte senin için bu yüksek mertebeye çıkma şansı doğdu.”¹⁴

Berke Han buna karşı çıkmakta ve dine hizmet etmek için tahttan vazgeçen İbrahim Ethem’in meşhur örneğini getirmektedir. Ancak şeyh onu babasının tahtına çıkma ve Hülagü’ye karşı yürüme konusunda ikna etti. Bu süreçte şeyhin de büyük desteği oldu. Bu arada şeyhin Çengiz Han ve Cuci soyuna çok saygılı davranışı, onların taht hakkını sorgulamayışı dikkat çekmektedir. Yani İslam dünyası, Çengizoğullarını düşman görmüyordu. Onlar, “ulu atalar” olarak adlandırılmıştır. Burada bir başka önemli husus daha vardır. Şeyh, onun taraftarları

13 Utemiş Hacı, *Çingiz-name*, perovod V. P. Yudina, Gılım, Alma-Ata 1992, s. 104.

14 Kırımı, *age.*, s. 64.

ve öyle anlaşılıyor ki Müslümanların çoğu, Cuci Hanedanının tahtına Hülagü'nün çıkmasına karşıydı. Tuluyogullarının Cuci Ulusu'nu kontrol altına almak istedikleri ve Cuci Ulusu'nda Hülagü'yü Cuci tahtına davet etme taraftarının olduğu şüphe uyandırmaktadır.

Abdülğaffar Kırımı'nın verdiği bilgiler, Cuci Hanedanlığı'nın kurulmasında Müslümanların ne kadar önemli rol oynadığını göstermektedir. Elleri de önemli bir koz vardı: Müslüman Cucioglu. Büyük Çengizogulları ailesinde Cuciogulları için bu ikinci sınavdı. İki, Ögedeyogulları ve Çağatayogullarıyla mücadele idi. İkincisi ise Tuluyogulları ile mücadele idi. Tuluyogulları tüm imparatorluğu kontrol altına almışlardı. Batu'nun ölümünden sonra ise Cuciogullarına da baş eğdirebilirlerdi. İlk sınavda Cuciogulları, Tuluyogullarına dayandırlarsa şimdi hanedanlıklarını korumak ve en önemlisi de kendi devletlerini kurmak için arkalarına Müslümanların desteğini aldılar. Şeyhlerle Müslüman tüccarlara, onların da üzerinden dönemin en önemli Müslüman devleti olan Mısır Memlükleri'ne dayandılar. Hülagü, Cuci Ulusu'nu hâkimiyeti altına alsaydı Cuciogulları yok edilecek ve imparatorluğun tamamında yalnızca Tuluyogulları, hüküm süren soy olacaktı. Ayrıca Hülagü'nün gelişi de Altın Orda'da Müslümanlar için istenilen bir durum değildi. Nitekim Müslümanların Hülagü'ye yaklaşımları ortadaydı. Hülagü'nün İran, Yakın Doğu ve Anadolu'daki siyaseti, İslamiyet'in çıkarlarını gözetmediği gibi İslam karşıtı unsurlara da sahipti. Bu yaklaşım, birçok Müslüman şeyhin ve sıradan Müslümanın Cuciogullarına sığınmalarına yol açtı. Bu sığınmalar daha sonra Cuciogullarının iktidarının dayanağı oldu. Yeterince bağımsız bir güç olarak Müslümanların desteği, aslında daha Berke döneminde İslamiyet'in âdeta devlet dini hâline gelmesini sağladı. Çünkü İslamiyet, devlet ve hüküm süren Cuci Hanedanı'nın çıkarlarını savunuyor, ideoloji geliştiriyor, iktidarın temelini oluşturuyordu.

Bu sürecin psikolojik boyutu da mevcut. Berke'nin, kardeşi Batu'ya aktif bir şekilde yardımcı olduğu, devletin inşasında önemli rol oynadığı bilinmektedir. Bununla birlikte Kırımı'nın onun İslamiyet ile tanışmasına dair anlatımı (İslamiyet ile tanışmasından sonra güya ailesinden uzaklaşması), Hz. Muhammed ve taraftarlarının tarihini hatırlatmaktadır. Yani din, aile de dâhil olmak üzere her şeyden üstündü. Altın Orda'nın ilk hanlarından birinin hayatı buna iyi bir örnek teşkil etmektedir. O, bu anlatı ile Müslümanların saygı duyduğu sahabelerle bir tutulmaktadır. Görüşümüze göre de muhtemelen daha Berke'nin iktidarı yıllarında Cuciogulları tarihçiliğinde bu anlatım benimsenmişti. Bunu da

şüphesiz Sufi çevreler yarattılar. Kırımî ise Altın Orda'da yaygın olan hanların "Müslümanlaştırılmış" tarihini yalnızca tekrar etti.

Abdulgaffar Kırımî, Berke Han döneminde ülke nüfusunun tamamının İslamiyet'i kabul ettiğini, ancak onun ölümünden sonra birçoğunun yeniden ateşperest olduğunu yazmaktadır. Bundan hemen sonra da dönemin en meşhur 4 evliyası -Hz. Ali soyundan gelen Şeyh Meciddin Şirvanî, Ebû Bekir'in soyundan Baba Tükles Şeyh Necibeddin ve Şeyh Ahmed ile Şeyh Hasan Gurganî adlı iki seyit- Deşt-i Kıpçak halkı arasında Muhammed'in dinini yaymaya başlamıştır. Ateşperestlerin faaliyetlerinden sonra ise Özbek Han'ın kendi halkıyla birlikte nasıl İslamiyet'i kabul ettikleri ve doğudan batıya kadar Tatar dünyasının nasıl Müslüman yaptıkları anlatılmaktadır.¹⁵

Bu tarihten sonra da Müslümanlar, taht ve Cuci soyunun dayanağından artık "onlardan biri" hâline geliyorlar. Özbek Han'ın oğlu Canibek, İslamî gelenekler çerçevesinde büyütüldü. Berdibek için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Canibek, doğuştan itibaren Sultan Mahmud Canibek adını taşıyordu. Kırımî, Canibek'in adaleti ve kararlılığı ile tanınan ikinci halife Ömer el-Faruk ile karşılaştırıldığını yazmaktadır. Canibek'in Halife Ömer ile karşılaştırılmasının sebebi belki de onun da halife gibi İran'ı ele geçirmesidir. Böylece İslamiyet'in tarihinin ilk asırları, Altın Orda tarihi ile paralellikler görülmektedir. Berke Han, Hz. Ebû Bekir'e, Canibek Han ise Hz. Ömer'e benzemektedir. Tüm bunlar Sufi çevrelerinin Altın Orda'nın İslamileştirilmiş tarihini yarattıklarına dair görüşümüzü de doğrulamaktadır.

15 Kırımî, *age.*, s. 76.

Kaynaklar

Abdulgaffar Kırımı, *Umdet al-Ahbar*, Kniga 1: Transkriptsiya, Faksimile. Seriya “Yazma Miras”, Pismennoe Nasledie, Textual Heritage, Vıpusk 1, transkriptsiya Derya Derin Paşaoğlu, otv. Redaktor İ. M. Mirgaleev, İnstıtut İstorii İmenno Ş. Marcani AN RT 2014.

Abu Bakr Kalandar Rumi, *Kalandar-name*, Faksimile, Podgotovka k İzdaniü k.i.n. İ. M. Mirgaleev, İnstıtut İstorii İmenno Ş. Marcani AN RT, Kazan 2015.

Abu Bakr Kalandar, “Kalandar-name”, Glava 1, ‘Edinobojie’, per. s Persidskogo M. P. İsmagilova, kommentarii D. A. Şagavieva, *Şolotoordnskoe Obozrenie*, 2, 2014, s. 243-252.

Abu Bakr Kalandar, “Kalandar-name”, Glava 2, ‘Voshvalenie i Blagoslovenie Muhammada Mustafi (SAS)’, per. s. Persidskogo M. P. İsmagilova, kommentarii D. A. Şagavieva, *Şolotoordnskoe Obozrenie*, 3, 2014, s. 207-214.

Abu Bakr Kalandar, “Kalandar-name”, Glava 3, ‘Voshvalenie Abu Bakra, Povelitelya Pravovernih, Da Budet Dovolen İm Allah’, M. P. İsmagilova, kommentarii D. A. Şagavieva, *Şolotoordnskoe Obozrenie*, 4, 2014, s. 198-207.

Abu Bakr Kalandar, “Kalandar-name”, Glava 4, ‘Voshvaleni Umara, Povelitelya Pravovernih, Da Budet Dovolen İm Allah’, M. P. İsmagilova, kommentarii D. A. Şagavieva, *Şolotoordnskoe Obozrenie*, 1, 2015, s. 171-177.

Abu Bakr Kalandar, “Kalandar-name”, Glava 5, ‘Voshvalenie Usmana, Povelitelya Pravovernih, Da Budet Dovolen İm Allah’, M. P. İsmagilova, kommentarii D. A. Şagavieva, *Şolotoordnskoe Obozrenie*, 2, 2015, s. 187-196.

Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkabeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2012.

Ahmetcanov, M. İ., *Tatar Şejerelele*, Tatar. Kit. Neşr., Kazan 1995.

De Weese Devin, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania 1994.

Ebu Abdullah Muhammed ibn Battut Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. ve not. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

Mirgaleev, İ. M., “‘Şuab-i Pancgaha’ Reşid ad-dina: Perspektivi İzüçeniya”, *Şolotoordnskoe Obozrenie*, 1, 2013, s. 57-64.

Petrov, P. N. - Uskenbay, K. Z., "Voprosı İslamizatsii Ulusa Cuçidov i Veroispovedanie Hana Toktı (690/1291-712/1312-1313)", *Voprosı İstorii i Arheologii Zapadnogo Kazahstana*, No. 1, Uralsk 2010, s. 10-54.

Utemiş Hacı, *Çingiz-name*, pervaod V. P. Yudina, Gılım, Alma-Ata 1992.

Vasilyev, D. V., *İslam v Zolotoy Orde: İstoriko-Arheologičeskoe İssledovanie*, İzdatelskiy Dom Astrahanskiy Universitet, Astrahan 2007;

Zilivinskaya, E. D., *Arhitektura Zolotoy Ordı, Çast I, Kultovoe Zodçestvo: Monografiya*, Oteçestvo, Kazan 2014.